

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Коломийський навчально-науковий інститут

Кафедра філології

КУРСОВА РОБОТА
з методики навчання української мови
на тему:
«Формування культури мовлення на уроках української мови в
початковій школі»

Студентки IV курсу, групи ПО-41
спеціальності
«Початкова освіта»

Керівник: к. ф. н., доцент кафедри
філології Русакова Ольга Валеріївна

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

_____

_____

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ.....	5
1.1 Поняття про культуру мовлення та типи літературних норм української мови. Ознаки культури мовлення	5
1.2 Психолого-лінгвістичні основи формування культури мовлення учнів початкової школи.....	9
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	12
2.1 Система вправ як засіб формування культури мовлення молодших школярів.....	12
2.2 Види вправ та методика їх опрацювання в 3-4 класах.....	17
ВИСНОВКИ.....	27
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	29

ВСТУП

Незважаючи на утвердження статусу української мови в нашій державі, мовна культура українців залишається на низькому рівні. Це помітно як у повсякденному житті, так і в засобах масової інформації, у громадській, політичній, освітній, науковій, економічній сферах тощо. Громадянин України, якій поважає себе та оточуючих, повинен досконало володіти культурою української мови: бути ввічливим, уміти добирати слова відповідно до їхнього значення в контексті, уникати росіянізмів, суржику, просторічних слів, інтонаційно оформлювати висловлювання. Саме мовлення репрезентує людину, її фаховість, рівень культури та освіченості, ступінь усвідомлення себе громадянином Української держави.

Культура мовлення – це вміння точно, послідовно та виразно передати свої думки мовними засобами, не порушуючи літературних норм сучасної української мови. Культура мовлення – це «й культура мислення та культура суспільних і духовних стосунків» [1, с. 41]. До комунікативних ознак культури мовлення відносять такі: правильність, точність, логічність, багатство, виразність, чистота, доречність, емоційність.

Загалом над проблемою культури мовлення працювали мовознавці та методисти (Н. Д. Бабич, І. К. Білодід, С. Я. Єрмоленко, М. А. Жовтобрюх, А. П. Каніщенко, А. П. Коваль, Л. І. Мацько, М. І. Пентилюк, М. М. Пилинський, В. М. Русанівський, Л. С. Виготський, І. О. Зимня, С. Л. Рубінштейн, І. О. Синиця, А. М. Богуш, З. О. Мацюк та ін.). Їхні дослідження стосувалися питання мовної культури індивіда та суспільства, теорії мовної норми, комунікативних якостей культури мовлення, психологічних та психолінгвістичних аспектів створення висловлювань тощо.

Починати працювати над виробленням культури мовлення слід у дошкільному та молодшому шкільному віці шляхом ознайомлення з кращими літературними творами українських та зарубіжних авторів, власного прикладу батьків, вихователів та вчителів, а також безперервної роботи на уроках української мови в початкових класах. Нерідко здобуті в молодших класах мовні знання стають для учнів тією основою, яка є запорукою успішного

опанування всіма нормами літературної мови в середній, професійно-технічній та вищій школі, а також під час самоосвіти.

Актуальність обраної теми дослідження полягає в опрацюванні нових підходів до формування культури мовлення в початкових класах, зокрема на уроках української мови в 3-4 класах, орієнтуючись на концептуальні засади сучасної української школи.

Мета дослідження – опрацювати методику формування культури мовлення на уроках української мови. Відповідно до поставленої мети визначаємо такі **завдання**:

1. Вивчити науково-методичну літературу з теми дослідження.
2. Розкрити сутність поняття «культура мови», визначити норми літературної мови, які слід опрацьовувати на уроках української мови в початкових класах.
3. Описати психолого-лінгвістичні основи формування культури мовлення на уроках української мови.
4. Запропонувати систему вправ для продуктивного формування культури мовлення молодших школярів.
5. Представити види вправ та методику їх опрацювання на уроках української мови в 3-4 класах.

Об'єктом дослідження є процес формування культури мовлення молодших школярів на уроках української мови.

Предмет дослідження – система вправ для формування культури мовлення на уроках української мови.

Методи дослідження – аналіз науково-методичної літератури, спостереження; описовий метод.

Курсова робота складається зі вступу, двох розділів, висновків і списку літератури.

РОЗДІЛ 1. ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ

1.1 Поняття про культуру мовлення та типи літературних норм української мови. Ознаки культури мовлення

Культура мовлення – це вміння правильно говорити і писати, використовувати мовні засоби відповідно до мети й умов спілкування. Поняття «культура мовлення» пов'язане з особливостями та закономірностями функціонування мови, а також з мовленнєвою діяльністю людини.

На формування культури мовлення впливають система норм літературної мови, національні етичні правила, мета й обставини спілкування, уявлення про культуру мовлення. У зв'язку з цим можна виокремити нормативний, комунікативний, етичний та естетичний компоненти культури мовлення.

Нормативний компонент культури мовлення передбачає дотримання норм на всіх мовних рівнях, певних вимог відповідно до комунікативної ситуації та сфери спілкування, граматичну й стилістичну грамотність. Нормативний аспект є одним із найважливіших.

Мовні норми – сукупність найбільш традиційних реалізацій мовної системи, повторюваних, відібраних і закріплених у процесі спільної комунікації [13, с. 19]. Мовні норми є загальнообов'язковими для носіїв мови. До ознак мовних норм відносять традиційність, стабільність, варіативність, залежність від культурно-історичних умов розвитку літературної мови.

Розрізняють такі типи літературних норм:

- 1) орфоепічні (усталена вимова звуків, звукосполучень, граматичних форм слів);
- 2) акцентуаційні (наголошування слів);
- 3) лексичні та фразеологічні (вживання слів і словосполучень, а також фразеологізмів відповідно до їх значення);
- 4) морфологічні (вживання частин мови та словозміна);
- 5) синтаксичні (побудова словосполучень і речень);

б) стилістичні (відбір мовних засобів відповідно до комунікативної ситуації).

Комунікативний аспект культури мовлення відповідає за вибір та вживання мовних засобів у процесі спілкування, а також за доречність, лаконічність, доброзичливість, чіткість побудови висловлювань. Комунікативна доречність (доцільність) вважається однією з головних категорій теорії культури мови, тому важливо знати основні комунікативні якості мови і враховувати їх у процесі мовленнєвої взаємодії. Відповідно до вимог комунікативного аспекту культури мовлення носії мови повинні володіти функціональними різновидами мови, а також орієнтуватися на прагматичні умови спілкування, які визначають оптимальний вибір мовних засобів.

Етичний аспект культури мовлення впливає на формування правил поведінки мовців у конкретних ситуаціях. Під етичними нормами спілкування розуміють мовний етикет (мовні формули вітання, прощання, прохання, питання, подяки, привітання; звернення на «ти» і «ви»; вибір повного або скороченого імені, форми звертання тощо). На мовний етикет впливають екстралінгвістичні фактори: вік учасників спілкування, соціальний статус, характер стосунків між ними (офіційний, неофіційний, дружній, інтимний), час і місце мовної взаємодії. У процесі комунікації етичний компонент культури мовлення не дозволяє вживання ненормативної чи просторічної лексики, використання табу, засуджує розмову на «підвищених тонах».

Естетичний компонент культури мовлення пов'язаний з поняттям милозвучності, словниковим багатством, різноманітністю граматичних форм і конструкцій, стилістичною диференціацією мовних одиниць.

Серед **ключових ознак культури мовлення** виокремлюють такі: правильність, точність, логічність, багатство, виразність, чистота, доречність, емоційність.

Правильність є найважливішою ознакою, оскільки передбачає фіксацію в сучасній суспільно-мовленнєвій практиці правил вимови й наголошування

слів, словозміни іменних частин мови, дієвідмінювання, слововживання, орфографічні та пунктуаційні правила для передавання звукового мовлення засобами письма. Правильність мови – це відповідність її мовної структури чинним мовним нормам.

Точність мовлення забезпечує використання мовцем слів відповідно до їх мовного значення. Точність мовлення залежить від знання мовця про реальний світ, від його спостережливості, від уміння добирати ті слова й вирази, які точно відображають об'єктивну дійсність, а також передають почуття, емоції тощо. «Поняття точність має два значення: по-перше, це вживання в мовленні слів (їх значень) і словосполучень, звичних (узвичасних) для людей, які володіють нормами літературної мови, а по-друге, це оформлення і вираження думки адекватно предметові або явищу дійсності, тобто несуперечність предмета і його назви» [1, с. 47]. Чим більше мовець пізнає світ, тим більшими виражальними й точними засобами він володіє.

Логічність мовлення пов'язана насамперед із синтаксичною організацією як окремих слів у реченні, так і висловлювань у тексті. Логічність мовлення базується на логіці загалом. Щоб логічно говорити і писати, треба вміти логічно міркувати, робити висновки, аргументувати, обґрунтовувати. Логічне мовлення формується на основі навичок логічного мислення, знання мовних та немовних засобів, дотримання логіки (послідовності) викладу.

Багатством мовлення володіє та людина, у якої великий словниковий запас, яка у своєму мовленні уникає повторів. Багатство мовлення забезпечують лексичні, фразеологічні, словотворчі, граматичні й стилістичні ресурси мови.

Чистота мовлення – це уникання ненормативної лексики, просторічних та діалектних слів, канцеляризмів, слів-паразитів, вульгаризмів. Чистота мовлення виявляється в орфоєпії (правильна літературна вимова), у слововживанні (відсутність нелітературних елементів), в інтонації.

Доречність мовлення передбачає відповідність ситуації спілкування та меті висловлювання. Доречність – це підбір і організація мовних засобів, які відповідають темі повідомлення, його логічному й емоційному змісту, складу

слухачів або читачів, інформаційним, виховним, естетичним й іншим завданням письмового або усного виступу.

Виразністю мовлення називають такі особливості її структури, які залучають і підтримують увагу, інтерес слухачів або читачів. Виразним є образне, жваве, емоційне мовлення, у якому відсутні повторення, штампи, шаблони. Виразними засобами мови є слова і вислови, що вживаються в переносному значенні (метафора, метонімія, персоніфікація, синекдоха) і фігури (антитеза, гіпербола, літота, градація, порівняння).

Опанувати культуру мовлення можна шляхом засвоєння на належному рівні норм літературної мови в її усній та письмовій формі. Ці норми, а також етика спілкування дозволяють налагоджувати контакти між співрозмовниками, забезпечувати досягнення поставлених завдань комунікації. Робота над культурою усного та писемного мовлення передбачає насамперед проведення спеціальних вправ, спрямованих на оволодіння учнями правил орфоєпії, орфографічно-пунктуаційної грамотності, стилістичної виразності, навчання виразному читанню.

1.2 Психолого-лінгвістичні основи формування культури мовлення учнів початкової школи

Для формування мовної особистості дитини сучасний вчитель повинен враховувати дані психологічної науки. Методика навчання учнів мовлення ґрунтується на теорії мовленнєвої діяльності, теоретичні положення якої розроблені видатними вченими Дж. Гілфордом, Г. Смітом, Л. С. Виготським,

О. М. Леонт'євим, О. Р. Лурією, М. І. Жинкіним, Л. Федоренко та ін. Ці ідеї практично були реалізовані в працях Т. А. Ладиженської, М. Р. Львова, В. І. Капинос, Н. А. Іпполітової.

Так, за Л. С. Виготським, мовний розвиток – процес, пов'язаний із психічним розвитком, розвитком практичної діяльності, соціальних форм поведінки [6, с. 26]. Вчений виокремив три плани мовленнєвого мислення: слово, думка, внутрішнє мовлення. Він пояснював, що думка і слово – нетотожні, а шлях від думки до слова лежить через значення. У зв'язку з цим мовлення дітей варто збагачувати шляхом роботи над значенням слова, шляхом формування творчого ставлення до слова, мовленнєвих творчих здібностей учнів (пошук слова через творче осмислення його значення).

Думку Л. С. Виготського підтверджує Н. М. Сіранчук: «Робота над значенням слова в зв'язку з цим набуває в методиці розвитку мовленнєвих творчих здібностей особливої ролі – як основа розвитку мовленнєвої творчої діяльності, мислення, інтелекту, емоцій» [20, с. 186]. Н. М. Сіранчук вбачає в першочерговому завданні розвитку мовлення учнів формування і розвиток умінь творення висловлювання (якщо мовленнєва діяльність спрямована на висловлення власної думки або відчуття – говоріння, письмо) і в сприйнятті висловлювань (слухання та читання). Ефективне розв'язання цього завдання неможливе без урахування природи мовленнєвих творчих здібностей школяра (індивідуально-психологічних особливостей особистості, які є умовою успішного виконання мовленнєвої творчої діяльності).

Психологічною основою формування культури мовлення учнів є також теорія поетапного формування розумових дій П. Я. Гальперіна. Ця теорія дозволяє зробити висновок про те, що навчання мови має розглядатися як навчання різних видів мовленнєвої діяльності. У формуванні комунікативно-мовленнєвих умінь учнів науковець виділив кілька етапів:

- створення мотиваційної основи дії;
- попереднє ознайомлення з дією та умовами її виконання;
- виконання дій у матеріальному чи матеріалізованому вигляді;
- формування дії як зовнішньо-мовленнєвої;

- промовляння дії подумки (внутрішня промова);
- перетворення дії у внутрішній процес мислення [7, с. 236-277].

Психологічну основу комунікативно-мовленнєвих умінь складає теорія діяльності, тобто мовлення організоване з точки зору психології схоже до інших видів діяльності.

Особистісно-діяльнісний підхід, опрацьований ученими Л. С. Виготським, О. М. Леонтьєвим, С. Л. Рубінштейном, І. А. Зимньою, забезпечує орієнтацію на процес навчання шляхом вирішення школярами дослідницьких, комунікативних, пізнавальних завдань, а це вимагає визначення таких видів мовних робіт, що спрямовані на розвиток творчих здібностей учнів.

З метою опрацювання методики, яка б сприяла розвитку культури мовлення учнів, важливо брати до уваги моделі формування мовлення (О. Р. Лурія, О. М. Леонтьєв, Т. Рябова, Е. С. Кубрякова, І. А. Зимня). Різні типи моделей мовлення (рівневі, циклічні, інтегровані та інші) об'єднують спільні моменти: механізми породження висловлення, акти мовлення.

Мовлення може бути результативним за умови, якщо воно спрямоване на досягнення визначених цілей. Основна умова породження мовлення – мотиваційна. Учень повинен усвідомлювати важливість висловлюваного, враховувати особливості адресата. Таким чином, розвиток мовлення, формування комунікативної компетенції необхідні для вміння контролювати правильність і доцільність своїх висловлювань, а також для вільного володіння мовою. А це, у свою чергу, допомагає розвитку учня як особистості.

Мовленнєва діяльність характеризується мотивованістю, цілеспрямованістю, ситуативністю та складається з чотирьох фаз: орієнтування в ситуації спілкування, планування, реалізації задуму за допомогою експресивних засобів мови, контролю. Ефективність мовленнєвого розвитку дітей значною мірою залежить від урахування даних сучасної психології і психолінгвістики, які повинен знати сьогодні вчитель.

Отже, формування вчителем культури мовлення учнів неможливе без певних знань з психології та мовознавства і вміння їх застосовувати на практиці. Формування культури мовлення нерозривно пов'язане з формуванням в учнів уміння мислити.

У початковій школі розвиток культури мовлення молодших школярів повинен базуватися на вивченні теорії мови, оскільки саме теорія дає систему базових мовознавчих знань, без яких неможливе вільне і грамотне володіння як мовою, так і мовленням. Розвивати мовлення учнів потрібно паралельно з вивченням теоретичних відомостей про мову, з представленням мови як системи систем, з ознайомленням із закономірностями функціонування мовних одиниць. Однак цей процес не повинен бути одностороннім, адже практична робота з вибором мовних засобів відповідно до мети висловлювання мотивує до засвоєння теоретичних відомостей, до вивчення мовної системи.

Мовленнєва майстерність мовця може почати виявлятися вже на рівні граматичної правильності, тобто на першому етапі опанування мови. Засвоюючи літературні норми на всіх мовних рівнях, учень вчиться правильності мовлення, його точності, чіткості, логічності, опановує елементи його стилістичної виразності, збагачує активний словниковий запас. Високий рівень культури мовлення досягається учнями при засвоєнні основних норм літературної мови – орфоепічних, лексичних, граматичних.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ НАВЧАННЯ ГРАМОТІ

2.1 Система вправ як засіб формування культури мовлення молодших школярів

Основним завданням уроків української мови є забезпечення активного володіння учнями рідною мовою, а отже – дотримання ними літературних норм у будь-яких мовленнєвих ситуаціях [див.: 4; 8]. Навчання української

мови повинно сприяти формування в учнів мовленнєвої, мовної, соціокультурної та діяльнісної компетенцій.

У роботі над культурою мовлення молодших школярів вчителі застосовують різні методи:

- 1) пояснювально-ілюстративний,
- 2) імітаційний,
- 3) репродуктивний,
- 4) оперативний,
- 5) продуктивно-творчий (комунікативний).

Поєднання на уроках української мови цих методів забезпечує продуктивний характер навчально-мовленнєвої діяльності молодших школярів.

Пояснювально-ілюстративний і репродуктивний методи сприяють формуванню правильності мовлення (орфоепічної, граматичної, лексичної, стилістичної). **Імітаційний метод** допомагає швидко відтворити сприйняті на слух мовленнєві зразки, представлені вчителем (засвоєння орфоепічних норм, артикуляція звуків, наголошування тощо). **Оперативний метод** передбачає виконання певних розумових операцій, зокрема таких: аналіз (виконуючи вправу, треба здійснити аналітичні дії: виділити, підкреслити) та синтез (поєднання, доповнення – виконання конструктивних завдань). Це досягається за допомогою вправ аналітичного та синтетичного (конструктивного) характеру. Такі вправи ефективно впливають на формування вмінь вживати літературні норми української мови, забезпечувати засвоєння правильності як визначальної комунікативної ознаки культури мовлення.

Продуктивно-творчий метод передбачає самостійну мовленнєву діяльність учнів. Цей метод ще називають комунікативний, оскільки він допомагає формувати вміння та навички самостійно створювати комунікативні одиниці на рівні словосполучень, речення та зв'язного тексту. За допомогою цього методу дитина вчиться спілкуватися нормативною українською мовою, будувати монолог, діалог тощо. Найголовнішою функцією цього методу є формування комунікативних умінь, тому він ефективно використовується з

метою мовленнєвого розвитку, а також опанування найважливіших ознак культури мовлення, тобто на продуктивному рівні навчання. Продуктивно-творчий метод реалізується через вправи творчого характеру, до яких відносять творчий переказ, складання текстів різних типів (опис, розповідь, міркування); відновлення деформованого тексту; складання речень за опорними словами, сюжетними малюнками; словесне малювання, ситуативні вправи. Продуктивно-творчий метод реалізується за допомогою дидактичних прийомів, які є його складовими і залежать від навчальної мети, характеру матеріалу, що підлягає засвоєнню, способу взаємодії вчителя й учнів.

Для формування культури українського мовлення учнів початкових класів ефективним є застосування таких мисленнєвих прийомів, як зіставлення, порівняння, аналіз, синтез, узагальнення, класифікація тощо. Ці прийоми стимулюють розумову діяльність дітей, сприяють засвоєнню орфоепічних норм (вимова слів, постановка словесного наголосу), оволодінню граматичною правильністю мовлення. Не менш важливо застосовувати словесні (повідомлення, розповідь, пояснення, запитання, мовленнєвий зразок) й практичні прийоми (вправляння, побудова діалогів, імітація).

Оптимальний вибір методів і прийомів навчання мови і мовленнєвого розвитку залежить від цілей, змісту мовного матеріалу, характеру навчально-мовленнєвої діяльності, учнівського складу, теоретико-методичної підготовки вчителя. Це слід враховувати в опрацюванні методики поетапного формування культури мовлення.

Загалом слід дотримуватися поетапності засвоєння основних комунікативних ознак, поступового переходу від простих до складних завдань, від повільного до швидкого темпу їх виконання. Також важливо, щоб учитель створив відповідну систему вправ для конкретного класу.

Системою вправ потрібно називати упорядковану сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних мовних елементів, що утворюють цілісну єдність і підпорядковані навчально-виховній меті мовної освіти молодших школярів, а саме: формуванню культури їхнього мовлення. Під час створення системи вправ з формування мовленнєвої культури молодших

школярів слід враховувати, які вміння (мовні чи мовленнєві) вони виробляють, які види дій відпрацьовують із мовним матеріалом, на якому рівні (репродуктивному, продуктивному, творчому) ці дії здійснені. Мається на увазі функціональний принцип підходу до побудови системи вправ для вироблення мовленнєвої культури.

Спираючись на аналіз психологічного процесу виникнення висловлювання, положення про його чотирифазну структуру (орієнтування, планування, реалізація і контроль), а також психолого-лінгвістичні особливості навчання українського мовлення дітей і теорію мовленнєвої діяльності, дійшли висновку про необхідність поетапного формування мовленнєвої культури шляхом комплексного відпрацювання її основних ознак на трьох етапах:

- 1) первинно-ознайомлювальний;
- 2) репродуктивно-діяльнісний;
- 3) комунікативно-творчий.

На першому етапі (первинно-ознайомлювальному) формуються первинні мовленнєві вміння, пов'язані з вимогами до культури мовлення: слухати і розуміти українське мовлення, вимовляти слова згідно з орфоепічними нормами сучасної української мови, одночасно засвоюючи не лише вимову слова, а й лексичне значення, зв'язувати з іншими словами, тобто оволодівати правильністю мовлення (орфоепічною, граматичною). На цьому етапі варто застосовувати вправи імітаційного та оперативного характеру.

Другий етап – репродуктивно-діяльнісний – має на меті сформувати первинні вміння оперувати новим матеріалом, опанувати такі комунікативні ознаки, як точність, логічність, чистоту, багатство мовлення. Можна використовувати вправи на трансформацію висловлювання, а також редагування мовних одиниць (словосполучень, речень, текстів). Шляхом поступового оволодіння мовленнєвими вміннями учні закріплюють вимоги до нормативного спілкування, підвищують змістовність, зв'язність висловлювання.

Третій етап (комунікативно-творчий) передбачає активізацію та узагальнення мовленнєвих умінь щодо літературного мовлення, формування доречності й виразності мовлення, дотримування норм мовленнєвого етикету. Молодші школярі набувають вмінь продуктивного володіння українським мовленням, тобто відпрацьовують вторинні вміння. Діапазон вправ цього етапу достатньо широкий: від складання монологічних і діалогічних текстів описового, розповідного характеру до міркувань.

Отже, систему вправ слід будувати з урахуванням того, що процес формування культури українського мовлення молодших школярів складається з кількох, тісно пов'язаних між собою ланок: сприймання, відтворення, осмислення нового матеріалу, формування і закріплення набутих знань, умінь, навичок, самостійного застосування вторинних умінь у власній мовленнєвій практиці під час активного продукування мовних одиниць.

Навчально-мовленнєва діяльність молодших школярів щодо опанування ними культури українського мовлення підпорядковується, на нашу думку, чотирьом напрямкам:

- 1) засвоєння норм сучасної української літературної мови (орфоепічна та граматична правильність мовлення);
- 2) формування навичок активної роботи зі словом (точність, чистота, багатство мовлення);
- 3) формування вмінь діалогічного висловлювання (доречність, мовленнєвий етикет);
- 4) формування навичок монологічного мовлення (логічність, виразність).

Реалізація кожного з цих напрямків має відбуватися шляхом виконання спеціальних вправ, які допоможуть учителеві розвинути й удосконалити в дітей вміння оволодіти культурою мовленнєвої діяльності на початковому етапі опанування мови.

Відповідно до завдань першого етапу підготовчими вправами є:

- слухання і розуміння текстів. Це передбачає й роботу над поясненням значень слів, уточнення їх, тобто засвоєння лексичної правильності;

- вимова слів відповідно до орфоепічних норм української мови;
- вживання слів у словосполученнях та реченнях – формування граматичної правильності мовлення.

У шкільній практиці необхідно вести систематичну, безперервну роботу над помилками. Найбільш поширеними помилками є такі: повтор одних і тих же слів; невміння відмежувати літературне слово від просторічного чи діалектного; неправильний порядок слів у реченні. Використовуючи всі методи і прийоми роботи з попередження та усунення мовних помилок, можна домогтися від учнів підвищення їхньої мовленнєвої культури, правильності передачі змісту, послідовності викладу, точності вживання слів.

2.2 Види вправ та методика їх опрацювання в 3-4 класах

Враховуючи поетапність формування мовленнєвої культури молодших школярів, представимо види вправ на кожному етапі, зокрема на первинно-ознайомлювальному, репродуктивно-діяльнісному та комунікативно-творчому.

Первинно-ознайомлювальний етап передбачає правильну вимову слів (орфоепічні норми сучасної української мови), одночасно й засвоєння лексичного значення (лексичні норми), встановлення зв'язків з іншими словами, створення речень і текстів (граматична правильність).

Вправи на формування орфоепічної та граматичної правильності

1. Прочитати скоромовки.

У такому виді вправ слід правильно вимовляти звуки [дж], [дз], [дз'], а також дотримуватися нормативного наголошування слів. Скоромовки необхідно спочатку читати повільно, за кожним разом пришвидшувати темп.

*Дзвонить дзвонар, дзижчить комар,
Гудуть джмелі старі й малі.*

*Дзига весело крутилась,
Дзига в дзеркало дивилась.*

*Як дзвінок задзеленчить,
Дзвінко джмелик задзижчить:
«Бджоли, бджоли, бджоленята,
Вилітайте погуляти».*

2. Прочитати й вивчити напам'ять скоромовки.

*Над квіткою гуде бджілка, сидить в житі перепілка,
На черешні горобець, а хто зловить – молодець!*

*Женя з бджільми не дружив – завжди Женя бджіл дражнив.
Женю бджоли не жаліли та дражнила нажалили.*

3. Назвати звуки, під час вимовляння яких струмінь видихуваного повітря не має перешкод.

*Обережний хитрий лис до нори вечерю ніс.
Біг додому лісом лис, шелестів над лісом ліс.*

*Вечірнє сонце, дякую за день!
Вечірнє сонце, дякую за втому.
За тих лісів просвітлений Едем
І за волошку в житі золотому (Л.Костенко).*

Такі вправи дозволяють активізувати вміння учнів розмежовувати голосні та приголосні звуки, чітко вимовляти їх та правильно наголошувати слова, записувати букви, якими можуть позначатися на письмі ці звуки.

4. Зробити звуко-буквений аналіз слів. Назвати дзвінкі приголосні звуки, що чуються в словах:

газета, дубок, жабка, дзига, дзьоб, дерево, діжка, редька, низка, приз, скибка, важко.

Порядок проведення звуко-буквеного аналізу:

1. Вимовити слово вголос.
2. Назвати послідовно в ньому звуки і побудувати звукову модель.
3. Поділити слово на склади.
4. Визначити наголошений склад і позначити наголос.
5. Записати слово буквами.
6. Назвати голосні звуки і букви, якими вони позначені.
7. Назвати голосні звуки і букви, що їх позначають.

Аналітичні вправи такого типу спрямовані на вдумливе прочитання слів та з'ясування співвідношення букв і звуків.

5. Вимовити слова відповідно до орфоепічних норм літературної норми.

Учитель повинен пояснювати учням особливості вимови тих слів, які пишуться не так, як вимовляються (за морфологічним принципом української орфографії):

хвилюється, принісиш, зшити, зчистити, радишся, зважся, підземний, завітчати, учиться, у книжці, на стежці, смієшся.

Ефективному опрацюванню орфоепічних норм сприяє причитування речень і текстів, а також дотримання норм у власному мовленні молодших школярів.

6. Відредагувати текст.

Учитель повинен пояснити про порядок слів у реченні. Найчастіше підмет стоїть перед присудком, узгоджене означення – перед означуваним словом, не узгоджуване означення – після нього, додаток стоїть після слова, від якого він залежить, обставину можна вживати довільно.

Влітку учні в траві знайшли лелеку. У лелеки крило було поранене. Вони принесли лелеку до школи. Довго лікували діти лелеку.

7. Прочитати слова. Зі слів кожного рядка скласти речення:

*Росте, в полі, жито, дружно;
на луках, сіно, свіже, досихає;
ягоди, перші, з'явилися;
у озерах, вода, прогрілась;
тепле, настало, літо.*

8. Прочитати речення.

Колишеться очерет.

Дивується хмаринка.

Додати слова, які вкажуть, який очерет і яка хмаринка.

Додати слова, які вкажуть, де колишеться очерет і як дивується хмаринка.

9. Скласти словосполучення з ряду слів шляхом об'єднання їх за змістом.

а) сонце, день, ніч, ріка, птахи – співучі, тепла, місячна, яскраве, літній;

б) (теплий) весна, подарувати (квітка), дзвінке (сміх), джерельний (вода);

в) малювати, бігти, читати – швидко, красиво, виразно.

10. Скласти словосполучення за головним словом шляхом підбору залежних слів, що підходять за змістом.

а) біль(який?); дорога (яка?); тиждень (який?); дуб (який?); вовк (який?); сонце (яке?);

б) гарно танцювати (з ким?); гарно ставитись(до кого?); любити (кого?,що?);

в) вірити (у що?) (перемога); допомагати (кому?) (вчитель); розповідати (що?) (легенда).

11. Скласти словосполучення за залежним словом шляхом підбору головного слова.

а) поїзд (побачив, зустрів, помітив); мама (радий, сказав, порадив); подію (написав, подумав, згадав);

б) гарячий, смачний...; чиста, глибока, тиха...; велике, жовте, гаряче...;

в) швидко ... (біг), повільно ... (писав), високо... (літав).

12. Змінити підкреслені слова прикметниками і записати словосполучення за зразком: промінь сонця – сонячний промінь.

Сік з яблука - ...; плаття з атласу - ...; листя з клена - ....

З усіма словосполученнями складіть речення.

13. Прочитати речення, з поданих у дужках ознак дібрати потрібне за змістом слово. Записати з ними речення.

(Сумна, похмура, стурбована) верба росте над озером. Річку вкрив (маленький, тоненький, крихкий) лід. Налетів (шалений, бурхливий, несамопитий) вітер і закружляв усе навкруги.

14. Прочитати речення і подумати, які слова пропущено.

Заграло над лісом веселе (що?). На галявину вивела (хто?) своїх ведмежат. З боліт долинає кумкання (кого?).

15. Узгодити прикметник з відповідним іменником.

Жорстокий, лютий, сердитий (бій, хлопець, мороз). Приємний, байдужий, безпристрасний (погляд, вигляд, ставлення).

16. Записати речення, вибравши найточніший синонім.

Небо (затяглося, заволоклося, закрилося) хмарами. Коні (спокійно, байдуже) паслися на галявині. До кімнати вчительки завітала (несподівана, випадкова, раптова) радість. Для лижних прогулянок добре мати спеціальний (наряд, одяг).

Запропоновані вище вправи сприяють умінню складати словосполучення і речення відповідно до лексичних і граматичних норм української мови, дотримуватися порядку слів у реченні, встановлювати зв'язки між словами, уміти виправляти помилки.

Другий етап – репродуктивно-діяльнісний – дозволяє засвоїти такі комунікативні ознаки, як точність, логічність, чистоту, багатство мовлення. Можна використовувати вправи на трансформацію висловлювання, а також редагування мовних одиниць (словосполучень, речень, текстів).

1. Замінити одним словом вислови.

Кричати на все горло; здіймати лемент; чинити галас; кричати з вереском; кричати, репетуючи.

Рухатись пішки, іти чітко в ногу, іти дуже повільно, іти накульгуючи.

Учитель звертає увагу на ключові слова, що допомагає учням скласти речення з цими словами.

2. Знайти в тексті недоречно вжиті слова і замінити їх синонімами. Записати удосконалений текст.

1. Оленка припленталась у гості до бабусі. Баба Марія жила в дерев'яній оселі над річкою. Хороше в оселі! За садом мчить струмок. Вода в ньому охайна, прозора;

2. Дощ промайнув. Над голими деревами співають ворони. На мокрій стежині валяються віти. А під деревами барвисте листи, всю землю запорошило. Це прибула осінь.

3. Минулого року, на початку березня, ми з товаришем швидко виплентались з-за кущів та заростей древнього бур'яну. Вітер був міцний ... Глядь, аж зайчиха пошкандибала в другий бік від нас. А на возкому бур'янці, біля стіжка, метушаться двоє мікроскопічних зайчат.

Варто пояснити дітям, що в мовленні трапляються просторічні слова або діалектизми, однак необхідно використовувати літературну лексику.

3. Переконструювати текст, змінити прислівники, протилежними за значенням.

Після дощу.

Вітер тепло дме в обличчя. Легкі хмаринки повільно пропливають над рікою. Стиха гуркоче грім.

Як змінився текст? Чому? Учитель може запропонувати намалювати малюнки до обох текстів.

4. Прочитати текст. Дібрати заголовок. До виділених слів навести протилежні за значенням слова так, щоб похмура картина природи змінилась на веселу, сонячну.

Важкі і чорні хмари пливли по небу. Сердитий вітер гойдав віти дерев. Жовте листя сумно тріпотіло на вітру. Наступила холодна дощова осінь.

5. Доповнити речення порівняннями.

Сергій бігає, як...

Усе було вкрите білим снігом, мов ...

Скласти ще 2 речення.

6. Пояснити значення прислів'їв і виписати антоніми парами.

Не хвались, як починаєш, а хвались, як закінчуєш.

Хто не знав зла, не вмів шанувати добра.

Тобі сміх, а мені плач.

Із щастя та горя скувалася доля.

Хто спритний в молодості, той моторний до старості.

Рідкій каші густою не стати.

7. Скласти речення з фразеологізмами.

*Зарубай на носі, водити за ніс; накивати п'ятами; очі на лоб полізли;
пустити пил в очі; крутити носом.*

Визначити відмінки іменників.

8. Записати слова, утворюючи від них нові за допомогою суфікса –к-:

груба (грубка), борода (борідка), коза (кізка), ягода (ягідка) та ін.

9. Записати слова і дібрати до них спільнокореневі за зразком:

Зразок. Садок – сад.

Зимонька, дівчинка, яблучко, столик, квіточка, носик.

Вправи на засвоєння точності мовлення

1. Прочитати подані словосполучення. Чи є відмінність у їх змісті? У чому вона виявляється?

Пройшов вулицю – пройшов через вулицю;

показувати ручку – показувати на ручку;

розповідати пригоди – розповідати про пригоди;

заплітати косу – заплітати в косу;

заховати щоденник – заховати в щоденник.

2. З'ясувати, чи однакове значення словосполучень із різними прийменниками.

1. Покласти ... стіл (на, у, під, за).

2. Почепити ... вікном (над, за, під, перед).

3. Сховати ... шафі (на, у, під, за).

3. З'ясувати, на що вказує прийменник *на* у наведених словосполученнях.

Пояснити, у чому полягає багатозначність прийменників.

Покласти на стіл; вийти на люди; легко на душі; повернутися на світанку; багато зазнати на віку; на шаблях битися; вибачайте на цьому слові; зосередитись на чомусь.

4. Прочитати речення, поставте слова, що в дужках, у потрібній формі:

У батьківському саду росте багато (яблуни). На полиці стоять дві (книжок). Школа придбала сто пар нових (лижі).

5. Доповни речення потрібними за змістом словами:

Дніпро широкий, а Прут ... . Від нашого села до Коломиї далеко, а до Снятина ... .

Вправи на засвоєння чистоти мовлення

1. Прочитайте слова. Вкажіть, у яких словах приголосні не вимовляються.

Поїздка, невістка, кістлявий, гігантський, хвастливий, шістдесят, невістці, кістка, кістці, хустці, шістсот.

2. Прочитати виразно вірш.

*Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря (Т.Шевченко)*

3. Прочитати слова.

Учитель звертає увагу на вимову м'яких приголосних звуків.

Безодня, кузня, радість, стіна, на станції, на гілці, літній, листя, дзвін, твір, вартість, чесні, блідий, чорніти, дядько, молоденький, тільки, розсіяти, пітьма.

Вправи на формування багатства мовлення

1. Знайдіть у тексті прикметники, ужиті в переносному значенні. У тлумачному словнику відшукайте значення таких прикметників:

У ріднім краї

У тихому тремтінні хмаринка проліта.

У сонячнім промінні купаються жнива.

І ниви золотисті схилили колоски.

У небі урочистім спів жайвора дзвінкий.

*У нашім ріднім краї над красенем Дніпром
Веселка розквітає на щастя і добро.*

Володимир Мордань

Учитель з'ясовує тему вірша, а також мету вживання прикметників з переносним значенням.

2. Прочитати ряд слів. Чи всі слова-синоніми мають однакове значення?

Можна запропонувати дітям пояснити значення кожного слова в синонімічному ряду.

Ліс, бір, діброва, пуща, праліс.

Теплий, пекучий, гарячий.

Чистий, охайний, чепурний, акуратний.

3. Виписати слова, вжиті у прямому, а потім у переносному значенні:

Ще сонно диха тихий сад,

Ще сплять навколо квіти.

Ще не прокинулась роса

в бузковому суцвітті.

Спить чоловік, і діти сплять

у затишних кімнатах.

Учитель пропонує описати ранок у лісі, використовуючи слова, що вжиті в переносному значенні.

4. Визначити значення слова білий у вірші. До кожного значення доберіть синоніми й антоніми.

Білий гриб

Замаскувався

в білий день

під білий пеня!

З лісу хлопчик

повертався,

ніс лиш

білий козубень.

5. У якому словосполученні іменник вжито в прямому, а в якому - у переносному значенні?

Важкий багаж, багаж знань.

Легкий вітер, вітер змін.

Скласти два речення з цими словосполученнями.

Третій етап (комунікативно-творчий) передбачає активізацію та узагальнення мовленнєвих умінь щодо літературного мовлення, формування доречності й виразності мовлення, дотримування норм мовленнєвого етикету. Серед вправ цього етапу виокремлюємо складання монологічних і діалогічних текстів-описів, розповідей, міркувань.

1. Скласти невеличкий зв'язний текст, із використанням антонімів:

- про користь навчання;
- про спортивні змагання;
- про здоровий спосіб життя.

2. Назвати слова, якими люди вітаються під час зустрічі. Простежте, яким тоном вимовляються ці слова.

Добрий день, доброго дня, доброго ранку, добрий вечір, здрастуйте, радий вас бачити, привіт.

3. Прочитати слова прощання.

Які з них можна використати під час прощання з друзями, а які – з дорослими. Яким тоном їх треба вимовляти?

Хай щастить, на все добре, усього доброго, до зустрічі, до побачення, бувай.

4. Прочитати слова подяки, радості, дотримуючись відповідного тону.

Дякую, спасибі, дякую бід щирого серця, безмірно вдячний вам, це дуже люб'язно з вашого боку, я дуже зворушений вашою увагою.

Придумати ситуації, за яких можна використати такі слова.

5. Придумати діалоги:

- телефонна розмова;
- розмова з продавцем у продуктовому чи книжковому магазині;
- розмова з продавцем квитків у музеї, на вокзалі.

Не менш важлива систематична робота над опрацюванням мовленнєвого етикету

ВИСНОВКИ

1. У дослідженні формування культури мовлення учнів початкової школи опираємося на психолого-лінгвістичні особливості опанування культури мовлення дітьми, засвоєння орфоепічних, лексичних і граматичних норм сучасної української літературної мови.

2. У зміст поняття “культура мовлення” як комплексу вкладаємо систему основних комунікативних ознак і розуміємо як здатність мовців правильно, точно, логічно висловлюватись, добираючи одиниці мовлення відповідно до мети і обставин комунікації та загальноприйнятого мовленнєвого етикету.

3. Вважаємо, що розвиток досконалого мовлення молодших школярів залежить від ефективної організації вчителем навчально-мовленнєвої діяльності, яка полягає, передусім, у створенні системи вправ для опанування мовленнєвої культури, зразковому мовленні вчителя.

4. З'ясовано, що у структурі вмінь унормованого мовлення молодших школярів важливими є правильна звуковимова, уточнення, збагачення й активізація лексичного складу, опанування діалогічної та монологічної форм мовлення. Визначено, що опанування молодшими школярами основних комунікативних ознак мовленнєвої культури має відбуватись поетапно, з урахуванням ступеня нарощення труднощів, закономірностей набуття мовленнєвих умінь і навичок, виділення трьох послідовних етапів: первинно-ознайомлювального, репродуктивно-діяльнісного, комунікативно-творчого. У процесі формування культури мовлення в використовувати пояснювально-ілюстративний, імітаційний, репродуктивний, оперативний, продуктивно-творчий (комунікативний) методи.

5. Зміст мовного матеріалу має відповідати принципам комунікативної цінності, доступності та системності, нести комунікативне і діялісно-змістове наповнення поряд із лінгвістичним і культурологічним.

6. Системність і різноманітність підготовчих і мовленнєвих вправ за змістом і формою виконання мають забезпечувати позитивну мотивацію навчальної діяльності, збуджувати пізнавальний інтерес школярів щодо оволодіння досконалим мовленням, виховувати повагу до української мови як державної; свідоме ставлення учнів до норм сучасної української літературної мови

7. Розроблені вправи були покладені в основу лінгводидактичної методики формування культури українського мовлення учнів 3 та 4 класів. Вважаємо, що такі вправи сприяють ефективному засвоєнню основних комунікативних ознак мовленнєвої культури (правильності, точності, логічності, багатства мовлення, виразності, чистоти) та формуванню нормативного мовлення, а також створює необхідне мовленнєве середовище, розвиває пізнавальний інтерес до вивчення української мови як державної та національної мови українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабич Н. Д., Герман К. Ф., Скаб М. В. Культура фахового мовлення. Чернівці, 2006. 496 с.
2. Боженко О. О. Наступність і перспективність формування культури мовлення у дітей старшого дошкільного віку та учнів початкової школи. *Лінгводидактична підготовка та професійний розвиток сучасного вчителя початкової школи: зб.наук.праць*. Херсон. 2018. С.107-112.
3. Вашуленко М. С., Мельничайко О. І., Васильківська Н. А. Українська мова: підруч. для 3 класу. Київ: Основа, 2013. 192 с.
4. Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення у початковій школі. Харків: Освіта, 2018. 400 с.

5. Вашуленко М. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання. *Початкова школа*, 2001. № 1. С.11-14.
6. Выготський Л. С. Мысль и слово. *Психология*. Москва, 2000. С. 462-512.
7. Гальперин П. Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. М.: Просвещение, 1978. 376с.
8. Державний стандарт початкової освіти - 2018 <http://nus.org.ua/news/uryad-opublikuvav-novyj-derzhstandart-pochatkovoyi-osvity-dokument/>
9. Дика Н. Поняття культури мовлення учнів. *Дивослово*, 2002. № 2. С. 50.
10. Дудик П. Наголошування слів і культура мовлення. *Дивослово*. 2003. № 4. С.19.
11. Захарійчук М. Д., Мовчун А. І. Українська мова: підруч. для 3 класу. Київ: Грамота, 2013. 176 с.
12. Захарійчук М. Д., Мовчун А. І. Українська мова: підруч. для 4 класу. Київ: Грамота, 2015. 192 с.
13. Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови. Київ: Академія, 2007. 360 с.
14. Мачнева О. М. Робота над помилками на уроках української мови у 1-4 класах: методична система опрацювання всіх орфограм курсу за алгоритмом. Ч. 1. Харків: Основа, 2018. 224 с.
15. Навчальні програми для 1-4 класів. 2018 - <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>
16. Погрібний М. І. Українська літературна вимова. Дніпропетровськ. 1992.
17. Пономарів О. Культура слова: мовно-стилістичні поради. Київ: Либідь, 2002. 240 с.
18. Плющ Н., Бондаренко В. Сучасна українська мова. Орфоепія: навч. посібник. Київ, 2008. 271 с.
19. Рудь С. А. Розвиток діалогічного мовлення молодших школярів на уроках української мови. *Лінгводидактична підготовка та професійний*

розвиток сучасного вчителя початкової школи: зб.наук.праць. Херсон. 2018. С.269-274.

20. Сіранчук Н. М. Учення Л. С. Виготського про мислення та мовлення і методична стратегія розвитку мовленнєвих творчих здібностей молодших школярів. *Зб.наук.праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки.* 2014. Вип. 66. С. 184-187.
21. Стаднік В. І. Культура мовлення: формування уявлення про культуру мовлення і культуру спілкування. *Розкажіть онуку.* 2003. №14-15. С. 33.